

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

ІСТОРІЯ ЛИЦАРСТВА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав:

здобувач 07-441 групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізації 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Шевченко Владислав Романович

Керівник:

доктор історичних наук,
професор Черемісін О.В.

Рецензент:

учитель історії та правознавства
вищої кваліфікаційної категорії
Сокл О.О.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Лицарство як особливий прошарок середньовічного європейського суспільства.....	9
1.1 Виникнення лицарства	9
1.2 Лицарське озброєння та виховання	11
1.3 Морально-етичні норми лицарства	13
РОЗДІЛ 2. Політичні наслідки діяльності західноєвропейського лицарства.....	16
2.1 Хрестові походи та їх наслідки.....	16
2.2 Лицарські ордени та їх значення у світовій історії.....	20
РОЗДІЛ 3. Лицарство у шкільному курсі історії.....	23
ВИСНОВКИ	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	33
ДОДАТКИ	
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача ХДУ.....	37
Додаток Б. Розробка уроку на тему: «Хрестові походи. Духовно-лицарські ордени»	38

ВСТУП

Актуальність. Епоха Середньовіччя залишила по собі багато надзвичайно цікавих для дослідження тем, які увійшли в історію та культуру сучасної Європи, багато у чому сформували світогляд сучасного європейця.

Лицарство є практично візитівкою цілої епохи, Середньовіччя дуже часто асоціюється у пересічних громадян саме з цим поняттям, яке включає не лише поняття певного привілейованого войовничого прошарку суспільства, а й цілий комплекс морально-етичних якостей, які уособлює представник цієї спільності. Проблематика походження лицарства і досі викликає суперечки у колах дослідників, механізми та ключові етапи еволюції лицарства як закритої спільності теж до кінця не з'ясовані.

Особливу увагу привертає феномен духовно-лицарського ордену як релігійно-військового об'єднання лицарів, діяльність якого хоч і мала релігійне підґрунтя, але порушувала ряд християнських заповідей. Ці організації не завжди діяли відкрито, тому вони завжди супроводжуються таємничим ореолом, що породжує безліч легенд та постійно підігріває цікавість дослідників.

Теми з історії лицарства у шкільному курсі історії теж можуть бути стимулятором пізнавальної зацікавленості учнів, це дійсно багате поле для розширення спектру методів та прийомів викладання, застосування театралізованих уроків або позакласних заходів з історії.

Метою дослідження є характеристика зародження та діяльності лицарства та його вивчення у шкільному курсі історії.

Завданнями дослідження є:

1. охарактеризувати процес виникнення лицарства;
2. визначити основні риси виховання та озброєння лицарів;
3. проаналізувати морально-етичні норми лицарства;

4. охарактеризувати хрестові походи та їх політичні наслідки;
5. визначити особливості виникнення та діяльності духовно-лицарських орденів;
6. проаналізувати специфіку викладання історії лицарства у шкільному курсі історії.

Об'єкт дослідження – соціальна структура феодального суспільства у країнах Європи.

Предмет дослідження – лицарство та його вивчення у шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження – від VII – VIII століття – приблизний період зародження лицарства – до XIV століття – завершення хрестових походів та згортання діяльності духовно-лицарських орденів.

Територіальні межі дослідження включають територію західноєвропейських держав у їх середньовічних кордонах та територію Близького Сходу, куди були спрямовані хрестові походи та де діяли духовно-лицарські ордени.

Історіографія та стан наукової розробки теми. Історія лицарства вже кілька століть є однією з найбільш активно досліджуваних тем у всесвітній медієвістиці. Під час роботи над дослідженням ми намагалися використовувати найновіші досягнення у цій галузі, а також класичні праці у цій галузі.

Загальноновизнаними авторитетними працями у галузі досліджень соціальної структури середньовічного суспільства є праці французьких істориків. У фундаментальному дослідженні М. Блока «Феодальне суспільство» [14] автор розглядає обряд посвячення крізь призму уявлень про васальну залежність та особливу роль лицарів у суспільстві, аналізує військову символіку, озброєння та морально-лицарський кодекс, та особливо звертає увагу на релігійний елемент у лицарському світогляді.

Ф. Бродель у своїй праці «Ідентичність Франції. Люди і речі» [15] демонструє альтернативну точку зору на хрестові походи як на експансію,

яка сприяла економічному процвітання Європи. Ж. Ле Гофф у праці «Цивілізація середньовічного Заходу» [24] серед іншого розкриває тему світу уявлень та ідеалів середньовічної людини, зокрема культ фізичної сили, уособленням якого було лицарство.

Фундаментальним дослідженням лицарства є «Історія лицарства» Ж. Руа [26]. Автор здійснив комплексний аналіз джерел та дослідив походження лицарства, процес виховання лицарів, особливості озброєння, геральдики та девізів. Ж. Руа приділив велику увагу повсякденній історії лицарства – тренуванням, турнірам, походам, дозвіллю. Дослідник розглянув лицарство як закриту спільність людей, з власними правилами поведінки та привілеями. Ще один відомий дослідник лицарства Ж. Флорі у своїй праці «Повсякденне життя лицарів у Середні віки» [29] окрім традиційної історії лицарства, звернув увагу на лицарську ідеологію – ставлення до війни, релігійність та лицарську літературу.

Серед інших праць важливе значення для дослідження мають публікації, присвячені поняттю, історії утворення та діяльності духовно-лицарських орденів. Г. Висоцька [16] проаналізувала поняття духовно-лицарського ордену та його внутрішньосмислові протиріччя. Р. Логинова [25] охарактеризувала взаємозв'язок між хрестовими походами та діяльністю духовно-лицарських орденів та А. Форі [30] більш детально зупинився на причинах виникнення духовно-лицарських орденів.

Публікація О. Кубрака [21] присвячена поглядам на лицарство та лицарський кодекс честі у контексті формування середньовічного європейського етикету. Повсякденним традиціям у житті лицарів присвячені публікації Р. Кшановського [22] та Ю. Скіри [27], зокрема правилам, особливостям та традиціям проведення лицарських турнірів. Ці дослідники розглядають турнір не просто як змагання у спритності та фізичній силі, на їх думку турнір – багатогранне соціокультурне явище,

яке активізувало соціально-економічне та духовно-культурне життя середньовічної Європи.

Окрім того, у процесі дослідження проаналізовано підручники з всесвітньої історії для 7 класу закладів загальної середньої освіти [31 – 36] на предмет особливостей вивчення історії лицарства у шкільному курсі історії.

Джерельна база дослідження. Джерела з історії лицарства представлені писемними джерелами різного характеру. Більшість з них відноситься до епохи хрестових походів та відображають політичні події цього періоду та роль лицарства у них.

«Історія франків, які завоювали Єрусалим» Раймунда Ангільського [1] присвячена подіям Першого хрестового походу, особливо достовірними вважаються дані про побутові умови хрестоносців та про їх здобич. Анонімна праця «Діяння франків та інших єрусалимців» [2] цінна не лише досить ґрунтовним описом бойових дій часів Першого походу, вважається, що автор був лицарем, тому у контексті дослідження нам цікава також особистість цієї особи. Дослідники оцінюють його як суто військового, спостережливого, не дуже освіченого лицаря. «Єрусалимська історія» Фульхерія Шартрського [13] доповнює відомості про хрестові походи та висвітлює ранню історію держав хрестоносців на Близькому Сході.

«Діяння божі через франків» Гвіберта Ножанського [5] просякнута ідеями національної гордості, адже франкські лицарі склали основу першого хрестового походу. Праця досить детально описує просування лицарів під час походу та є цінним джерелом, що відображає побут хрестоносців. «Історія Священної війни» Вільгельма Тірського [11] відображає історію Єрусалимського королівства та діяльність деяких духовно-лицарських орденів. Праця цінна тим, що базується на великій кількості джерел, які з часом були втрачені.

Хрестові походи відображені також у праці близькосхідного автора Усами Ібн Мункиза «Книга повчання» [12], яка є по суті своєрідними мемуарами, проте вона відображає альтернативний погляд на ці походи та характеризує європейських лицарів як сильних та вправних воїнів. У праці візантійської авторки Анни Комнин «Олексіала» [4] відображено візантійський погляд на хрестові походи, який доповнює європейські джерела, а іноді і суперечить їм. Цінність цієї праці полягає у доступі авторки до офіційних документів Візантії, у яких були відображені перипетії переговорів з хрестоносцями.

Обґрунтування необхідності звільнення Гробу Господнього від мусульман містяться у промові папи Урбана II [10], посланні папи Іннокентія III [8] та постанові Клермонського собору [9] про початок хрестового походу. Ці джерела дають уявлення про роль католицької церкви у житті лицарства та про релігійність лицарів.

Побут та моральні ідеали лицарства відображені у середньовічному епосі «Пісня про Роланда» [7] та «Пісня про мого Сіда» [6], їх варто використовувати з обережністю – так як багато подій та моральних якостей лицарства ідеалізовані та перебільшені, але цей факт сам по собі є цікавим свідченням про лицарство та дає розуміння про авторитет, повагу, привілейоване становище та місце лицарства у середньовічній культурі.

Методи дослідження. Дослідження базується на застосуванні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, серед останніх найважливішими є: порівняльно-історичний метод, який дав можливість порівняти лицарство у різних країнах Європи; історико-системний метод, який забезпечив виявлення місця лицарства у середньовічному суспільстві та його взаємодію з іншими елементами соціальної структури; історико-генетичний метод, який виявив хронологічну послідовність та закономірності в історії лицарства.

Практичне значення. Матеріали дослідження можуть бути застосовані при підготовці уроків, позакласних заходів з історії, виховних заходів або учнівських досліджень у сучасній українській школі.

Апробація. Основні результати дослідження були оприлюднені на міжнародній науково-практичній конференції «Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути» 17-18 листопада 2022 року, тема доповіді: «Історія лицарства у шкільному курсі історії».

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, п'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та двох додатків.

РОЗДІЛ 1

ЛИЦАРСТВО ЯК ОСОБЛИВИЙ ПРОШАРОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Виникнення лицарства

У межах даного дослідження лицарство цікавить нас як особливий прошарок європейського середньовічного суспільства, який на сьогоднішній день є своєрідною візитівкою цілої епохи Середньовіччя, уособленням певних романтичних уявлень про честь та гідність.

Проблема походження лицарства є досить дискусійною, деякі вчені локалізують у часі його появу починаючи з VII століття [26, с. 41], інші – говорять про появу лицарства під час перших хрестових походів, тобто з XI століття, коли цей прошарок почав реально впливати на локальну та світову історію [23, с. 125]. Виходячи з того, що у писемних джерелах періоду хрестових походів лицарство постає як організаційно сформована та відокремлена спільність людей, можна зробити припущення, що зародження та формування традицій цієї соціальної групи відбувалося протягом кількох попередніх століть.

У VII столітті відбувся перехід від народного ополчення як основи регулярного війська до формувань на основі кінноти, яка формувалася з васалів. Саме з цими процесами пов'язують виникнення лицарства у франків як окремого військово-землевласницького соціального прошарку. Деякі дослідники вбачають попередників лицарів у вершниках Стародавнього Риму (еквіти) [14, с. 157]. До VII століття у війську франків панувала піхота, а кіннота складала привілейовану групу – антрустіони – та була по суті дружиною короля [24, с. 133].

У період до початку хрестових походів, лицарі проявляли себе у локальних конфліктах на боці центральної влади з цілком очевидних причин. Зокрема у цьому контексті варто згадати Священну Римську

імперію, яка мала постійні проблеми з федератами Африки, Італії, Галії, Іспанії.

Військова лицарська служба була по суті дуже дорогою, а тому не була доступною для широких мас, звідси і походить першопричина привілейованого становища лицарів. Вартість коня, зброї, його утримання та лицарських обладунків була занадто високою, тому Каролінгам для створення достатньої кількості кінноти необхідно було заручитися підтримкою заможних аристократів. У цей період розпочинається процес передачі церковних та королівських земель на умовах оренди та військових зобов'язань. Передусім землю отримували дружинники – найближче оточення короля. З VIII століття до таких осіб почали застосовувати термін «васали» [15, с. 96].

Отримуючи землю та приймаючи зобов'язання, васал повинен був скласти присягу, яка символізувала вірність сеньйору. Спочатку васалами могли бути лише вільні люди, а з VIII століття – така ж сама практика встановлюється і для залежних людей.

Починаючи з XI століття королі франків Людовік I та Карл II у військових походах використовували виключно кінноту [26, с. 67]. Існувала різниця між важкою та легкою кіннотою – умовно кажучи, васал з більшою кількістю землі міг дозволити собі більш дорогу кольчугу або панцир, які були необхідним атрибутом важкоозброєного вершника. Фактично лицарями були саме важкоозброєні вершники, до стану яких можна було потрапити з легкої кінноти після певної служби та отримання відповідного бенефіцію.

Кожна європейська країна мала свої особливості процесу переходу у лицарський прошарок, це стосувалося як механізму, так і тривалості цього процесу. Зокрема цікавою у цьому сенсі є Німеччина, де перехід до лицарського стану набув такого масового характеру, що вже з XII століття цей процес стримується Гогенштауфенами – німецьке лицарство стає спадковим [19, с. 218]. Паралельно селянам та іншим категоріям

населення заборонялось носити спис та меч. У Франції у принципі можливість переходу існувала весь час, але починаючи з XIII століття процес купівлі феодин значно ускладнювався поборами. В Англії XIII – XIV століття право висвячування у лицарі зосереджувалося у руках корони і більше залежало від щорічного доходу землі, а не від походження особи [23, с. 126].

У процесі історичного розвитку та з винайденням вогнепальної зброї, роль лицарства як основної бойової сили відійшла в історію та залишала лише привілеї аристократичного класу.

1.2 Лицарське озброєння та виховання

До винайдення вогнепальної зброї та пороху лицарська кіннота становила наймогутнішу військову силу у Європі та була заснована на важкому озброєнні та захисних обладунках. До захисних обладунків відносились кольчуга – сорочка з металевих кілець, яка доповнювалася рукавицями та капюшоном; такі ж металеві панчохи, на яких кріпилися шпори; шлеми різних модифікацій, із захистом для носа та забралом для захисту обличчя. Крім того кожен лицар мав щит, виготовлений з дерева, але зміцнений шкіряною оббивкою та металевими елементами. З наступального озброєння основними були довгий спис з металевим наконечником та короткий металевий меч, який кріпився на поясі [26, с. 109].

Таке військо було дуже дієвим проти середньовічної піхоти, яка не мала захисних обладунків та мала на озброєнні передусім дерев'яні стріли. Єдиним їх шансом у бою було поцілити у коня та змусити лицаря спішитися, але і ця проблема не була критичною, адже кожен лицар мав зброєносця, який чекав поза полем бою із запасними кіньми та зброєю, та у разі необхідності швидко проводив заміну втрачених озброєнь.

Тактично лицарське військо діяло загонами, яке мало бойовий стрій у вигляді клину, метою якого був прорив лінії оборони противника. Усі

інші лицарі шикувалися у правильний чотирикутник та прямували услід за клином.

Соціальна та політична роль лицарства у середньовічній Європі не вичерпується участю у військових походах. Насправді їх підтримка чи участь мали багато значних наслідків як локального, так і світового значення. Зокрема яскравим прикладом є придушення жакерії – селянського повстання у Франції в роки Столітньої війни [24, с. 167]. Особливістю цієї події є те, що придушення повстання було в інтересах обох сторін, тому англійці та французи об'єднали свої сили задля досягнення спільної мети. Що стосується внутрішньополітичних процесів у Європі, то лицарство традиційно було опорою королівської влади у боротьбі з посиленням місцевої знаті та відцентровими тенденціями періоду раннього Середньовіччя.

Як уже згадувалося вище, тільки достатньо заможні васали мали можливість утримувати коней та придбати дороге захисне спорядження та зброю. Отже, надана у користування земля була не лише винагородою за службу, а й необхідною економічною умовою для подальшої служби.

Система лицарського навчання та виховання у країнах середньовічної Європи починалося зазвичай після 7 років. Ця система базувалася на майбутніх потрібних навичках, тому її основою було комплексне фізичне виховання, навчання полюванню у лісі, у тому числі з соколом та з собаками, навчання поводженню з основними видами зброї – мечем та списом, на початкових етапах у тренуваннях застосовували палиці. Ніяких наук майбутні лицарі не вивчали, не навчалися грамоті, адже рукоділля та письмо вважалися жіночими заняттям. У результаті – більшість лицарів були малограмотними, не вміли писати і читати [29, с. 203].

У віці 12 – 13 років хлопців відправляли у маєток сеньйора, там при дворі вони служили як пажі, а згодом зброєносці. Там же вони виконували певний вид постійних доручень, це могла бути робота у стайні або псарні,

обов'язки зустрічати гостей або прислужувати під час застілля. Коли юнаки досягали 15-річного віку їх урочисто посвячували у лицарі. Цей вік був умовним, у багатьох випадках посвячували раніше або пізніше, деякі лицарі взагалі не проходили через цей обряд, адже він теж був досить дороговартісним.

Обряд посвячення у лицарі теж має глибокі корені, аналоги його знаходять ще в епоху античності. Це був своєрідний обряд ініціації для представників певної соціальної групи або іншої спільності, який означав початок самостійності, дорослості, повноліття, отримання усієї повноти прав та привілеїв. Лицарство не стало винятком. Традиції обряду посвяти у лицарі походять від прецедентів часів Карла Великого та Людовика I, які урочисто провели церемонію оперізування мечем своїх синів у 13 та 15 років відповідно. У писемних джерелах періоду Середньовіччя обряд посвячення у лицарі іменується не інакше як «надіти воїнський пояс» [15, с. 155].

На початкових етапах церемонія посвячення у лицарі була виключно світською, але з часом усе більше лицарів зверталися до представників духовенства для освячення зброї, залучаючи таким чином церкву та релігійний елемент до духовного кодексу лицарства. Надалі посвята приурочувалася до великих релігійних свят – Різдва, Великодня, тощо та у обітницях з'явилися клятви служити Богові, захищати церкву, вдів та сиріт, і т.д. [21]. Благословляючи лицарську зброю, церква проголошувала лицаря воїном Христа та захисником церкви, що надалі стало логічним підґрунтям хрестових походів.

1.3 Морально-етичні норми лицарства

Середньовічна культура оспівувала лицаря як певний ідеал своєї епохи, уособлення усіх можливих чеснот. Середньовічний епос та писемні джерела зображували лицарів як шляхетних воїнів, сильних та мужніх, який суворо дотримується лицарського кодексу честі та захищає

християнську віру, чесно виконує свою службу сеньйору, захищає обездолених, бореться проти зла, щедрий та чесний, тримає своє слово.

З часом сформувались три головні риси справжнього лицаря – віра, честь та дама серця. На першому місці стояла віра, що означало дотримання молитовного правила, захист християнської віри, що включало ненависть до «невірних» [29, с. 217]. Саме ці погляди стали ідеологічним підґрунтям до хрестових походів, головним завданням яких вважалось визволення Гробу Господнього та захист християнства у глобальному розумінні цього поняття.

Чессть у морально-етичній системі лицарства займала центральне місце. Це передбачало не лише дотримання обітниць та вірне слідування своєму слову, лицар також мав право захищати свою честь усіма можливими способами. Якщо хтось ставив під сумнів моральні якості лицаря або інакше посягав на його честь, то лицар міг викликати його на поєдинок і таким чином відстояти свою шляхетність [7, с. 295].

Цікавим явищем середньовічної культури був феномен «прекрасної дами» [6, с. 372]. Кохання лицаря до дами серця оспівувалося у народній творчості, це був ідеалізований культ, в основному платонічного кохання, задля якого лицарі здійснювали подвиги, служили їй як своєрідному божеству і таким чином прославляли її. Особливого вираження це набуло під час участі у турнірах – лицар прикріплював на свої обладунки особливі відзнаки на честь своєї дами, що було свідченням його особливого ставлення [27].

Такі залицяння були неквапливими, в основному лицар та його дама спостерігали один одного на відстані, кілька місяців могло піти на те, щоб добитися поцілунку руки. Оспівуючи даму серця, її теж значно ідеалізували, змальовували як ідеал краси і цнотливості, доброти і граційності, розуму та людяності [15, с. 112].

Отже, лицарство у середньовічному суспільстві зародилося як військова кіннота з вирішальними можливостями у локальних та

глобальних конфліктах, але з часом перетворилося на один з основних прошарків середньовічного суспільства. Лицарі перетворилися на особливу соціальну групу з чітким кодексом честі та привілеями.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЛИЦАРСТВА

2.1 Хрестові походи

Хрестові походи стали одним з центральних явищ в історії середньовічної Європи. В історії розвитку лицарства цей етап безперечно став апогеєм військової слави та політичного впливу.

Сучасні дослідники лицарства розглядають хрестові походи як один з етапів протистояння Сходу та Заходу у цивілізаційному вимірі. Це протистояння розпочалося задовго до них та продовжилося і надалі, витoki його глибокі і не до кінця зрозумілі у межах однієї історичної епохи – воно змінює форми, методи втілення, інтенсивність. У деякому розумінні це було неминуче явище для Середньовіччя. Офіційними причинами хрестових походів звісно стали більш конкретні та зрозумілі широким масам населення захист християнських святинь у Палестині [9, с. 407].

Падіння Візантійської імперії, яка довгий час виконувала роль своєрідного буфера, спричинило ряд цивілізаційних наслідків – крихка рівновага між Сходом та Заходом була підірвана. Араби стали досить активними гравцями у Середземноморському регіоні, за короткий час вони поширили своє панування та ряд принципів для християн територій – Іспанію, Сирію, Північну Африку, Єгипет, а також кілька крупних центрів християнства на Близькому Сході – Єрусалим, Александрія та Антіохія [25, с. 39].

Більш практичними з економічної точки зору були бажання контролювати торгівельні шляхи та багаті близькосхідні території. Арабський контроль у цьому регіоні зруйнував давні торгівельні зв'язки та ставив під загрозу нові, ситуація була надзвичайно нестабільною, доходи торговців значно знизилися, що негативно позначилося на

економічному становищі європейських країн. Західна Європа за посередництва лицарів та засобами хрестових походів почала боротьбу за вплив у цьому регіоні починаючи з кінця XI століття. Вона продовжувалася майже двісті років, протягом яких відбулося вісім хрестових походів [19, с. 359].

Хрестові походи об'єднали під своїми гаслами захисту християнства багато прошарків суспільства, але основною військовою силою були все ж таки лицарські загони дрібних феодалів. Система наслідування у феодальних королівствах Західної Європи призвела до появи значної кількості безземельних лицарів, які наче і мали титул де-юре, де-факто ж потребували земель та селян, які б на ній працювали. Крім того, для усіх інших лицарів це була неймовірна пригодницька авантюра, яка давала можливість уславити в історії своє ім'я, підвищити соціальний статус та здобути або розширити політичний вплив, в решті решт захопити військову здобич і таким чином збагатитися. Цікавим моментом було те, що папський престол обіцяв усім учасникам прощення гріхів та майнових боргів, що слугувало додатковим стимулом [8, с. 437]. У цілому, на кінець XI століття у Європі устаткувалися кордони королівств та земель, тому лицарство як військовий прошарок усе частіше нудьгувало та виконувало декоративну роль при королівському дворі. Хрестові походи давали можливість вирішити усі ці проблеми та розбагатіти. Вибір був однозначним.

У сам похід лицарі збиралися досить ретельно, з собою брали абсолютно усе – від необхідної зброї та спорядженні до прикрас та усієї челяді. Війська просувалися у неспішному темпі, по дорозі збираючи усіх охочих. Намети лицарів блищали розкішшю, за ними услід постійно рухалися мандрівні поети та музиканти, щоб розважати вечорами вельмож та оспівувати ратні подвиги [21].

Перший заклик до хрестового походу пролунав від Папи Римського Урбана II під час Клермонського церковного собору у 1095 році [10],

проголошений відповідь на прохання про допомогу візантійського імператора Олексія I. Провідну роль у Першому хрестовому поході відіграли французькі феодалы, багато іменитих графів та герцогів долучилися до походу та фактично очолили його. Перший хрестовий похід закінчився облогою та взяттям Єрусалиму у 1099 році, але замість того, щоб повернути його під владу Візантії, хрестоносці заснували власну державу – Єрусалимське королівство [1, с. 411]. Фактично це був найбільш значний наслідок Першого хрестового походу – утворення держав хрестоносців – графство Тріполі, Антіохійське князівство, Едеське графство [13, с. 412 – 417]. Це були дійсно значні здобутки, які давали можливість відновити міжнародну торгівлю вперше з часів падіння Римської імперії.

Хоч Перший хрестовий похід і досяг сакральної мети хрестоносців – завоювання Єрусалиму – ситуація у регіоні була досить нестабільною. У 1144 році мусульмани змогли акумулювати сили та почали відвойовувати близькосхідні міста, тому у 1147 році розпочався Другий хрестовий похід. Цього разу військо хрестоносців очолили король Німеччини Конрад III та французький король Людовик VII. Загалом це був невдалий похід, мало того, що він не приніс бажаного результату, так ще й крім усього іншого було втрачено Едеське графство. Це означало не лише прямі територіальні втрати, а й відкриття кордонів інших держав хрестоносців. Відсутність єдності спричинила ослаблення війська хрестоносців, тому вже у 1148 році вони покинули Близький Схід морем [26, с. 204].

Причиною організації Третього хрестового походу стало захоплення Єрусалиму мусульманами у 1187 році. Очолити похід вирішили королі Франції, Німеччини та Англії – видатні історичні діячі свого часу Філіп II Август, Фрідріх I Барбаросса та Річард I Левине Серце. Похід був довгим та складним, його мета – повернення Єрусалиму так і не була досягнута, дії хрестоносців не були узгодженими через боротьбу

за політичний вплив та владу. Єдиним позитивним наслідком Третього хрестового походу є завоювання Кіпру та створення кіпрського королівства – ще однієї держави хрестоносців.

Четвертий хрестовий похід планувалося спрямувати до Єгипту, але обставини склалися так, що Венеціанська республіка змогла спрямувати його у вигідне для себе русло – у результаті було пограбовано місто Задар та завойовано Константинополь у 1203 році. Це спричинило зміну правителя у Візантійській імперії, який не зміг виконати обіцянки хрестоносцям. Тому у 1204 році відбулася друга облога Константинополя, у результаті якої місто було пограбоване хрестоносцями [4, с. 423 – 427]. Погроми і грабунки тривали майже тиждень, те, що не могли забрати з собою просто знищували, були вбиті та зґвалтовані тисячі жінок. У результаті на території Візантійської імперії була створена Латинська імперія і на цьому хрестовий похід завершився.

Решта хрестових походів були не такими масштабними та практично усі були невдалими. Безпосередньо на Близький Схід було організовано ще чотири хрестових походи протягом XIII століття, але у 1291 році султан Єгипту завоював Палестину та фактично закінчив західноєвропейську присутність у регіоні [25, с. 43].

Отже, хрестові походи мали непересічне значення в історії Середньовічної Європи. З одного боку вони не досягли поставленої мети визволення Святої Землі, походи виснажували людські та економічні ресурси, призводили до втрат і в Європі, і на Близькому Сході. Зруйновано та знищено безліч пам'яток культури, бібліотек та пам'яток архітектури. Остаточо знищена Візантійська імперія та Константинополь як центр східного християнства. Відносини між Сходом та Заходом ще більше погіршилися. Але був ряд позитивних наслідків хрестових походів – активізувалася середземноморська торгівля, відбулися культурні та економічні запозичення, саме у цей час

в Європі почали вирощувати нові культури, зокрема рис, гречку, та ін., у Європі поширилися знання про гігієну, любов до предметів розкоші, прянощів та вишуканих вин, придворна ввічливість та гра у шахи, тощо.

2.2 Лицарські ордени та їх значення у світовій історії

Духовно-лицарські ордени є феноменальним явищем в історії середньовічної Європи, думки про причини та механізми їх виникнення досить сильно різняться. На думку Алана Форі: «джерела, що дійшли до нас не пояснюють причин трансформації чернечих та благодійних організацій у військово-чернечі ордени. Очевидно, приклад показали тамплієри, але незрозуміло, чому його наслідували» [30, с. 369].

У кожному конкретному випадку виникнення лицарського ордену мало свої особливості, іноді вирішальне значення мав вплив певної особистості, наприклад Пітера де Роша, єпископа Вінчестерського, який відвідав Близький схід та існуюче там чернецтво [16]. Але у більшості випадків це була своєрідна вимога часу – поєднання військової підготовки та релігійна форма організації та світогляду, іншими словами це було історичне втілення ідеї «воїнів Христових» [11, с. 428]. Крім того, існує думка, що лицарські ордени стали логічним продовженням історичного розвитку лицарства та найвищим організаційним втіленням лицарського морально-етичного кодексу, кодексу честі, поєднанням релігійності та християнського благочестя з прагненням до мирської слави та подвигів.

Більшість лицарів були учасниками військових кампаній час від часу, натомість члени лицарсько-духовних орденів несли свою службу постійно – це стосувалося і релігійного життя, і військової служби, у цьому була суть їх існування. Переважно вони розташовувалися на Близькому Сході, де військові сутички з мусульманами були постійним явищем, а захист кордонів означав захист християнського світу від невірних та від загибелі.

Ставлення до лицарсько-духовних орденів не завжди було однозначним, особливо на початкових етапах їх існування. Це були противники хрестових походів як таких, а також люди, які з обережністю ставилися до таких поєднань у релігійному житті – були певні сумніви у легітимності діяльності таких орденів. Але вони дуже швидко заручились підтримкою вищих церковних сановників, про що свідчить книга святого Бернара Клервоського, який виклав свої аргументи на захист діяльності духовно-лицарських орденів та став ідеологом цього руху. Саме він запропонував девіз: «Велике щастя померти в Богові, ще щасливіше той, хто вмирає за Бога!» [30, с. 415].

Засновником західного чернецтва вважається Бенедикт Нурсійський, він був засновником ордену бенедиктинців та уклав статут чернечого життя. Духовно-лицарські ордени були організовані за тими ж принципами. Серед мирських справ достойними уваги визнавалися лише «богоугодні», такі як допомога бідним та нужденним, вдовам і сиротам, літнім людям та хворим. Особливе місце у житті чернецтва відводилося боротьбі зі злом, яка мала здійснюватися «мечем духовним» [18]. Саме цей момент дав змогу лицарським орденам включити у своє повсякденне життя меч матеріальний.

Найчисленнішими та найвпливовішими духовно-лицарськими орденами були тамплієри [28] та іоанніти (госпітальєри) [20]. Їх мета і завдання значно відрізнялися, але діяльність базувалася на подібних принципах – обітниця целібату та послуху, відмова від багатства, присяга захищати віру Христову та церкву. Особливістю васальної залежності представників духовно-лицарських орденів було те, що вони приносили присягу безпосередньо Папі Римському і відповідно своє діяльністю зміцнювали свою владу. Хоча на різних історичних етапах існували національні лицарські ордени як додаткова військова сила місцевих володарів [14, с. 409].

Духовно-лицарський орден очолював великий магістр, він керував комтурами та капітулами. Ордени тамплієрів та іоаннітів мали свої резиденції у Єрусалимі. Їх завданням було забезпечувати безпеку паломників, а під час хрестових походів – підтримувати дії хрестоносців зсередини, саме тому вони вважалися арабами найбільш небезпечними, кровними ворогами. Орден госпітальєрів був створений для забезпечення медичної допомоги та підтримки паломників, які відвідували Святу Землю з метою поклоніння головним християнським святиням [20]. Але дуже скоро вони перепрофілювалися і стали виключно військовим орденом. Госпітальєри були добре організованими та мали сувору заборону грабувати бідняків та вбивати полонених.

Отже, духовно-лицарські ордени виникли у процесі хрестових походів як поєднання релігійних та лицарських ідеалів Середньовіччя. Таке незвичайне поєднання пояснювалося ідеями захисту християнської віри та церкви в умовах постійних військових зіткнень з арабами та поширення мусульманства.

РОЗДІЛ 3

ЛИЦАРСТВО У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Лицарство одна з найцікавіших тем у шкільному курсі історії. Відповідно до програми Міністерства освіти і науки України, епоха Середньовіччя вивчається у 7 класі закладів загальної середньої освіти. І хоча окремо для лицарства у межах стислої шкільної програми не виділено години, але у межах вивчення тем структури середньовічного суспільства та хрестових походів історія лицарства вивчається досить ґрунтовно.

Програма рекомендує проведення практичних або творчих робіт, зокрема вони можуть бути присвячені лицарству за бажанням вчителя. При цьому програма рекомендує використання кількох видів історичних джерел, що повністю відповідає сучасній методиці викладання історії в школі та формує навички критичного аналізу джерела та узагальнення на основі виявлених відомостей [17, с. 62].

Аналіз сучасних шкільних підручників з всесвітньої історії для 7 класу свідчить про повну відповідність міністерській програмі з незначними особливостями авторського бачення фактичного матеріалу та дизайну параграфів. Тема «Хрестові походи» у шкільних підручниках займає як правило один параграф, у якому характеризуються причини цього явища. Нерідко для наочності використовуються структурно-логічні схеми, які відображають причини участі у хрестових походах різних прошарків середньовічного суспільства, у тому числі лицарів [31 – 36].

Сучасна методика викладання історії передбачає компетентісний підхід, який включає формування складових предметної історичної компетентності – хронологічної, просторової, інформаційної, логічної та аксіологічної компетентностей. У контексті викладання теми «Хрестові

походи» маємо багатий фактичний матеріал та практично необмежене поле для застосування різних методів та прийомів викладання.

Хронологічна компетентність передбачає не лише засвоєння основних дат хрестових походів та їх ключових подій, а й формування уявлення про хронологічну послідовність подій та їх причинно-наслідкових зв'язків. Зручною формою роботи може бути заповнення таблиці, яка містить колонки «Дата», «Подія», «Основні наслідки». Учні можуть заповнювати її впродовж усього уроку під час пояснення вчителем нової теми (див. Додаток Б). Така форма роботи є не лише зручною, вона також дозволяє представити багату подіями епоху хрестових походів у стислому та структурованому вигляді, виділити головні та другорядні події та зробити фокус на їх хронологічній тягlostі. Засвоєння дат варто закріпити наприкінці уроку та під час уроку перевірки та контролю знань.

У контексті вивчення теми хрестових походів важливим є формування просторової компетентності учнів. Більшість підручників вміщує відповідні карти, на яких зображено чотири основних хрестових походів та держави, засновані хрестоносцями на Близькому Сході [31, с. 75; 36, с. 73; 34, с. 75]. Особливістю теми «Хрестові походи» є масштабність подій у геополітичному вимірі. Завданням вчителя є не лише демонстрація країн-учасниць, напрямів лицарських походів та локалізація історичних об'єктів у просторі. Варто показати учням геополітичне значення хрестових походів, цивілізаційне зіткнення Заходу та Сходу, провести паралелі з минулим та сьогоденням, окреслити проблеми близькосхідного регіону та геополітичне значення панування над ним. Доцільно показати релігійну карту хрестових походів та на основі цих даних пояснити феномен утворення духовно-лицарських орденів. Карта має бути перед очима учнів протягом усього уроку, а домашнє завдання має включати роботу з контурною картою. Варіації

роботи з картою залишаються на розсуд вчителя, але робота з ними щодо цієї теми обов'язкова.

Досить дискусійним питанням у сучасній методиці викладання історії є формування інформаційної компетентності. Передусім немає єдності щодо самого поняття та його змістовного наповнення з огляду на поняття інформаційного суспільства. У шкільному курсі історії інформаційна компетентність формується шляхом опрацювання історичних джерел, їх критичному аналізу та виявлення фактичної інформації. Учні сьомого класу закладів загальної середньої освіти повинні уміти працювати з писемними, зображальними, речовими джерелами.

У переважній більшості шкільних підручників з всесвітньої історії для 7 класу вміщено фрагменти писемних джерел та книжкові мініатюри з відповідними сюжетами. Наприклад Подаляк Н. [33, с. 74], Пометун О. [34, с. 72], Сорочинська М. та Гісем О. [35, с. 65] використовують фрагмент відомої промови папи Урбана II на Клермонському соборі, який закликав до хрестового походу. Крім того у підручнику Пометун О. вміщено фрагмент праці візантійського автора, який описав пограбування Константинополя хрестоносцями під час четвертого хрестового походу, це джерело показує іншу точку зору на події, альтернативне бачення сприяє розвитку критичного мислення та порівняння різних видів історичних джерел [34, с. 74]. Крім писемних, автори шкільних підручників активно використовують зображальні джерела – середньовічні мініатюри, які відображають бачення лицарських подвигів, ключових подій хрестових походів. Зокрема це мініатюри «Клермонський собор» [35, с. 64], «Взяття Константинополя хрестоносцями» [34, с. 74], «Лицарі-госпітальєри» [31, с. 78], картина XIX століття «Діти вирушають у хрестовий похід» [36, с. 76], картина «Завоювання Єрусалиму» [36, с. 73].

На уроках, присвячених лицарству, доцільно застосовувати геральдичні джерела, герби є невід'ємним атрибутом духовно-лицарських орденів та лицарських турнірів. Аналіз геральдичних елементів підвищить рівень зацікавленості школярів та відкриє новий рівень для розвитку критичного мислення, активізує пізнавальну діяльність та вимагатиме активного осмислення середньовічної лицарської символіки. Це дасть змогу краще уявити духовний світ середньовічної людини та зрозуміти мотивацію її дій.

Логічна компетентність передбачає засвоєння історичних понять та їх застосування для пояснення історичних подій чи явищ, а також для пояснення історичних зв'язків, які пояснюють взаємозалежність між подіями та явищами. До таких понять відносяться терміни «лицар», «герольд», «герб», «турнір», «хрестові походи», «Свята земля», «духовно-лицарський орден», «тамплієри», «госпітальєри» та ін. [32, с. 53]. Окрім розуміння сутності історичних понять, учні мають засвоїти та застосовувати елементи аналізу, синтезу та узагальнення, застосовуючи хронологічну, просторову та інформаційну компетентність. Наприклад пояснювати поняття «духовно-лицарський орден» та відповідне історичне явище, локалізувати це явище у часі та просторі, визначити причини його появи та наслідки діяльності.

Важливим елементом логічної компетентності є порівняння. Фактично це основний інструмент логічного мислення, який дозволяє виокремити особливості історичного явища. Учням варто почати з очевидних прикладів – порівняння історичних джерел європейського, візантійського та арабського походження [32, с. 56]. Або порівняння двох різних духовно-лицарських орденів, результати якого можуть бути представлені у вигляді таблиці або структурно-логічної схеми.

Аксіологічна компетентність передбачає формування в учнів власної оцінки історичних діячів, подій та явищ, її аргументація та формулювання. Хрестові походи та лицарство дають достатньо багатий

простір для самовираження учнів – можна залучити і релігійну проблему (протистояння християнства та мусульманства), героїзм лицарства, кодекс честі лицарів, хрестові походи як явище та їх наслідки, тощо. Найбільш вдало цю компетентність можна сформулювати через роботу з історичними джерелами, тут важливо заохочувати учнів вільно висловлювати своє ставлення до автора та до описаних подій, а не бездумно копіювати думку автора підручника чи вчителя.

Для закріплення пройденого матеріалу сучасні підручники містять комплекс підсумкових запитань та завдань різного рівня складності. Серед класичних завдань зустрічаються доволі цікаві інноваційні методики, наприклад хмара тегів, періодичне застосування qr-кодів [32, с. 52; 36, с. 52; 31, с. 74], інтерактивна стрічка часу [36, с. 76] – це досить високотехнологічні сучасні дидактичні прийоми, що не лише виконують своє пряме призначення, а й підтримують інтерес до навчального матеріалу у даної категорії учнів, цікавість яких підтримувати досить складно.

Міністерська програма рекомендує проведення практичних або творчих занять у курсі всесвітньої історії 7 класу на кілька тем, серед яких нас особливо цікавлять ті, які присвячені побуту та звичаям лицарів. Кілька підручників вміщує орієнтовний план-конспект такого заняття, хоча остаточний вибір теми залишається прерогативою вчителя.

У підручнику Пометун О. є практична робота на тему «Життя і традиції лицарів та селян» [34, с. 52 – 54], яка демонструє усі сторони повсякдення лицарства через комплекс історичних джерел різного типу. Зокрема це цитати з праць українських істориків про лицарство, мініатюра «Посвята у лицарі» [34, с. 52], дві мініатюри зображують лицарський турнір [34, с. 53], є цитата з поезії Ліни Костенко про лицарство та його ідеали [34, с. 53].

У підручнику Щупак І. вміщено практичну роботу на тему «Замок. Лицарські традиції. Життя селян» [36, с. 50 – 55]. У ній автор

використовує зображення лицарських турнірів та лицарських гербів, фрагменти лицарської літератури, зокрема «Пісні про Роланда» [36, с. 53], які розширюють знання учнів про побут лицарів та їх звичаї. Також у підручнику є qr-код, який містить покликання на відео «Лицарський турнір у Луцьку» [36, с. 53], яке наочно демонструє лицарські традиції у сучасній інтерпретації, проводить паралелі з сучасністю та підвищує рівень зацікавленості навчальним матеріалом.

Загалом практичні заняття є важливим етапом самостійної пізнавальної діяльності учнів, але проблема їх проведення полягає в однотипності історичних джерел. Враховуючи специфіку епохи середньовіччя та лицарства необхідно залучати окрім писемних джерел ще й зображувальні, геральдичні, художню літературу. Носії інформації теж бажано поєднувати – підручник, карта, наочність, мультимедійні презентації, віртуальні чи реальні тематичні екскурсії, тощо.

Тематика лицарства не обмежується шкільним навчальним часом – насправді це багате поле для індивідуальних або групових учнівських дослідницьких проєктів, позакласних заходів з історії, виховних заходів, спеціалізованих історичних вистав та реконструкцій, тощо. Епоха розквіту лицарства – це епоха розквіту найвищих загальнолюдських цінностей – честі, гідності, звитяги, моралі, платонічного кохання, тощо [33, с. 50]. Крім того, проблематика історії духовно-лицарських орденів, овіяна ореолом таємничості, приваблює і професійних істориків, і дослідників-аматорів. Варто запропонувати учням виконати групові дослідницькі проєкти, присвячені найбільш відомим духовно-лицарським орденам.

Отже, у шкільному курсі історії історія лицарства представлена темами «Хрестові походи» та практичними заняттями, присвяченими повсякденню середньовічного суспільства. Підручники мають у своєму арсеналі цікавий фактичний матеріал, наочність у вигляді книжкових мініатюр, логічні схеми та таблиці, карти та фрагменти писемних джерел.

Історія лицарства має значний дослідницький та виховний потенціал, який варто використати у позаурочний час, так як програма не дає достатньо часу на вивчення усіх аспектів життя лицарства.

ВИСНОВКИ

Отже, лицарство багато у чому є символом епохи Середньовіччя, оспіване у художніх творах та неодноразово привертало увагу медієвістів. Лицарство в епоху Середньовіччя складало досить значний та впливовий прошарок суспільства, який справив вирішальний вплив не лише на європейську, а й на світову історію.

Проблема виникнення лицарства та його місце у соціальній структурі феодального суспільства і досі викликає суперечки між дослідниками. Достеменно відомо, що лицарі виокремилися в окремий прошарок у ранньому середньовіччі, приблизно у VII столітті у Франції. Це пов'язано з переходом від піхоти до важкоозброєної кінноти у військовій справі. Ці воїни були оснащені значно краще, діяли результативніше, а отже мали вагомішу роль у розв'язанні військового конфлікту. На момент початку хрестових походів у XI столітті лицарство уже сформувалося як окремий соціальний прошарок, мало чіткі уявлення про процедуру переходу, виховання та посвячення у лицарі, сформований морально-етичний кодекс, і т.д.

Озброєння середньовічного лицаря включало захисні обладунки (кольчуга, рукавиці, панчохи та шпори з металу) та наступальну зброю (довгий спис та короткий металевий меч). Усі ці речі були досить дорогими, тому не кожен воїн міг собі їх дозволити, саме тому лицарська служба вважалася привілейованою та підкріплювалася земельним володінням, яке давало стабільний прибуток.

Система лицарського навчання та виховання передбачала залучення хлопчиків починаючи з 7 років до постійних тренувань поведженню з основними видами озброєнь лицаря, правилам полювання та придворного етикету. У маєтку свого сеньйора хлопчики виконували певні обов'язки та постійно перебували у середовищі інших лицарів, які передавали їм свій досвід. Натомість науки та грамота були не

обов'язковими у вихованні лицарів, дуже часто вони навіть не уміли рахувати та писати.

Морально-етичний кодекс лицарів був сформований на основі комплексних уявлень середньовічної людини про навколишній світ та відносини між людьми. Починаючи з 13 років найчастіше відбувалося посвячення у лицарі, де й відбувалася урочиста обітниця вірності сеньйору та Богу, клятва захищати їх, служити вірою і правдою, допомагати бідним та нужденним, тощо. З часом лицарський етичний кодекс перетворився на символ Середньовіччя, дещо романтизований у народній творчості та у літературі.

Епоха хрестових походів стала апогеєм політичної впливовості лицарства та піком їх слави. Не дивлячись на те, що у хрестових походах брали участь селяни та міщани, саме лицарі були основною бойовою силою та багато у чому визначали результати бойових дій. У глобальному розумінні хрестові походи стали виявом протистояння між Сходом та Заходом, ідеологічним підґрунтям якого стала боротьба двох світових релігійних систем – християнства та мусульманства. Для лицарства це протистояння означало не лише можливість активної політичної діяльності, а й зародження нового різновиду «воїнів Хрестових» - духовно-лицарських орденів. Це цікавий феномен, який поєднав дві діаметрально протилежні системи цінностей – християнську віру з її заповідями «не вбий» та військову службу, яка передбачала у тому числі вбивства. Таке поєднання вчені вважають вимогою часу та існуванням лицарських орденів в умовах постійних військових конфліктів, які мали релігійне підґрунтя. Наслідками хрестових походів стали зміни у геополітичній розстановці сил, але остаточних успіхів європейцям так і не вдалося досягти. Для лицарства це означало початок занепаду, знищення духовно-лицарських орденів та падіння соціального авторитету.

Духовно-лицарські ордени стали своєрідним феноменом на межі геополітичного зіткнення християнства та мусульманства, Заходу та Сходу. Парадоксальність цих організацій полягала у протиріччі між релігійністю та військовою службою, яка з точки зору християнських догматів не могла поєднуватися між собою. Найбільш впливовими були ордени тамплієрів, госпітальєрів та іоанітів. Кожен з них мав свою специфіку діяльності – лікування та допомога паломникам, фінансові операції на Близькому Сході. Вони діяли незалежно від держав хрестоносців і багато у чому впливали на політичну ситуацію у регіоні. Їх надмірне посилення, фінансове у тому числі, і стали причиною їх ліквідації католицькою церквою.

Міністерська програма та шкільні підручники з історії для 7 класу містять теми або частини тем, які відображають утворення, побут та політичну діяльність лицарства. У темах, які стосуються соціальної структури феодального суспільства, лицарі характеризуються як частина феодалів, описані їх звичаї та повсякдення. Окремо розглядаються хрестові походи та їх наслідки, при цьому матеріал ілюструється різними типами джерел – як писемними, так і зображальними.

Такий цікавий та пізнавальний матеріал дозволяє використовувати його не лише у межах уроків, а й у позаурочний час, зокрема для проведення позакласних заходів з історії, виховних заходів, індивідуальних або групових дослідницьких проєктів, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Ангільський Раймунд. Історія франків, які завоювали Єрусалим. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 411 – 412.
2. Анонім. Діяння франків та інших єрусалимців. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 344 – 406.
3. Договір, укладений між Венецією та Єрусалимським королівством у 1124 р. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 432 – 434.
4. Комнин Анна. Олексіала. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 423 – 427.
5. Ножанський Гвіберт. Діяння божі через франків. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 418 – 420.
6. Пісня про мого Сіда. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 344 – 406.
7. Пісня про Роланда. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 290 – 343.
8. Послання Папи Іннокентія III про Четвертий Хрестовий похід (1198 р.). *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 437.
9. Постанова Клермонського Собору про Хрестовий похід (1095 р.). *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 407.
10. Промова папи Урбана II на соборі у Клермоні, що дала початок Першому хрестовому походу. URL:

<https://phanariot.medium.com/промова-папи-урбана-ii-у-клермоні-7ab017f05b89> (дата звернення: 09.02.2023)

11. Тірський Вільгельм. Історія Священної війни *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 428 – 429.
12. Усама Ібн Мункиз. Книга повчання. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 434 – 437.
13. Шартрський Фульхерій. Єрусалимська історія. *Історія Західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія*. К.: Либідь, 2005. С. 412 – 417.

Література

14. Блок М. Феодальне суспільство. Київ, 2002. 528 с.
15. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі. К.: Видавництво Жупанського, 2014. 232 с.
16. Висоцька Г.В. Духовно-лицарські ордени в середньовічній Європі. URL: <http://history.chdu.edu.ua/article/view/86204> (дата звернення: 02.02.2023)
17. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: НРЕС PRESS, 2022. 260 с.
18. Давидов О. Четвертий хрестовий похід: Чи у всьому винні латиняни? URL: <https://web.archive.org/web/20191203152221/http://www.christusimpe rat.org/uk/node/25790> (дата звернення: 09.02.2023)
19. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. 512 с.

20. Іоаніти. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/ioanity/> (дата звернення: 20.02.2023)
21. Кубрак О. Формування європейського етикету в епоху Середньовіччя. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/83242/1/Kubrak_Formuvannia_yevropeiskoho.pdf (дата звернення: 10.02.2023)
22. Кшановський Р. О. Особливості лицарського турніру в середньовічній Англії: історіографічний огляд (XX – початок XXI ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 123-127.
23. Кшановський Р. О. Трансформація лицарського стану в Англії доби Едуарда III: соціально-політичний, економічний і військовий аспекти. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 125–138.
24. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. М.: Прогрес-Академія, 1992. 376 с.
25. Логинова Р. Хрестові походи та духовно-лицарські ордени. *Людина і світ*. 1996. № 8. С. 39-43.
26. Руа Ж. Історія рыцарства. М.: Алетейя, 1996. 248 с.
27. Скіра Ю. Особливості проведення лицарського турніру в Середньовічній Європі XII – XIII ст. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2014/09/03/особливості-проведення-лицарського/> (дата звернення: 10.02.2023)
28. Тамплієри. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/tampliyery/> (дата звернення: 20.02.2023)
29. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. М.: Молодая гвардия, 2006. 356 с.
30. Фори А. Военно-монашеские ордена. 1120 – 1312. *История крестовых походов*. М.: Крон-Пресс, 1998. С. 369 – 430.
- Підручники**
31. Васильків І. Д. Всесвітня історія : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 176 с.

- 32.Гісем О.В. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2020. 144 с.
- 33.Подалаяк Н.Г. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. К.: Генеза, 2020. 176 с.
- 34.Пометун О.І. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. К.: Видавничий дім «Освіта», 2020. 176 с.
- 35.Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Всесвітня історія : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2020. 176 с.
- 36.Щупак І.Я. Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2020. 176с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, **Шевченко Владислав Романович**, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символики університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

15.02.2023
(дата)

(підпис)

Владислав ШЕВЧЕНКО
(ім'я, прізвище)

ДОДАТОК Б

Розробка уроку на тему: «Хрестові походи. Духовно-лицарські ордени»

Тема: Хрестові походи. Духовно-лицарські ордени

Мета:

- виявити причини та охарактеризувати початок хрестових походів;
- описувати Перший та Четвертий хрестовий похід;
- визначити суть діяльності чернечих орденів;
- продовжити формувати уміння учнів порівнювати історичні події, явища та соціальні інституції;
- розвивати навички учнів щодо застосування технології критичного аналізу текстів, уміння аргументувати власну думку, наводячи приклади;
- виховувати інтерес до історичного минулого Європи.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручники, атласи, карта, ноутбук, проектор.

Основні поняття та терміни: хрестові походи, хрестоносці, «Свята земля», «Гроб Господній», духовно-рицарський орден, тамплієри, госпітальєри.

Основні дати та події:

1095 р. – Собор у Клермонті;

1096-1099 рр. – Перший Хрестовий похід;

1202-1204 – Четвертий Хрестовий похід.

Очікувані результати.

- ✓ називати хронологічні межі доби Хрестових походів;
- ✓ показувати на карті території завоювань під час Хрестових походів;
- ✓ пояснювати і застосовувати нові поняття;

- ✓ наводити приклади взаємовпливу держав і народів під час Хрестових походів;
- ✓ описувати Хрестові походи;
- ✓ характеризувати Перший та Четвертий Хрестові походи;
- ✓ оцінювати діяльність Урбана II, Фрідріха I Барбаросси, Річарда I Левове Серце, Філіппа II Августа;
- ✓ висловлювати судження щодо значення Хрестових походів.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент.

II. Перевірка домашнього завдання.

Фронтальне опитування:

1. *Як перекладається назва «нормани»?*
2. *Скільки тривала епоха вікінгів?*
3. *Як називалися кораблі норманів?*
4. *Коли була підписана Кальмарська унія?*
5. *Охарактеризуйте походи вікінгів, їхні завоювання та відкриття.*

Вправа «Так — чи ні»

- 1) Батьківщина норманів – Ютландський та Скандинавський півострови. *(Так)*
- 2) Основним заняттям норманів було землеробство *(Ні, мореплавство, торгівля, скотарство)*
- 3) Держава норманів мала назву Ютландія *(Ні, не мали держави)*
- 4) Норманів, які грабували Західну Європу, називали «вікінгами» *(Так)*
- 5) Вікінги розпочали завойовницькі походи на Західну Європу IX ст. *(Ні, у X ст.)*
- 6) В Русі-Україні «північних людей» називали «ярлами». *(Ні, варягами)*
- 7) Руське слово «князь» походить від скандинавського «конунг» *(Так)*

- 8) Дракари – так називали вікінги своїх ворогів (*Ні, кораблі*)
- 9) Розвиток торгівлі і мореплавства у скандинавів, прогрес у суднобудуванні – це одна із причин походів вікінгів (*Так*)
- 10) Лейв Щасливий досяг узбережжя Північної Америки і назвав цей край «Зеленою країною» (*Ні, «Країною винограду»*)
- 11) «Країною криги» вікінги назвали Ісландію, оселившись там наприкінці IX ст. (*Так*)
- 12) Набіги вікінгів припинились лише в XII ст. (*Ні, в XI ст.*)

III. Активізація пізнавальної діяльності учнів.

Бесіда за запитаннями:

- Яку роль відігравала церква в житті середньовічної людини?
- Назвіть причину, що призвела до розколу християнської церкви 1054 року.
- Які ще релігії існували у світі, окрім християнства?

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Причини та початок Хрестових походів

Розповідь вчителя. Західна Європа в XI ст. переживала розвиток товаро-грошових відносин, що призводило до розшарування традиційних структур суспільства, породжувало, з одного боку, зростання матеріальних потреб феодалської верхівки. Прагнення багатства підсилювалось уявленнями, що його джерелом є Схід. Італійські купці з Венеції, Пізи і Генуї, привозили в Європу зі Сходу коштовності, спеції, шовкові тканини, коштовну зброю і предмети розкоші.

А в цей час у Європі ширилися голод, епідемії чуми та інших хвороби, які косили знесилений люд у Лотарингії і Німеччині та Англії. До цього додалися стихійні лиха, особливо надзвичайно суворі зими і повені в Північній Європі в 1084-1094 роках. Утечі селян від сеньйорів набували дедалі загрозливішого характеру. Європою поширювалися апокаліптичні очікування кінця світу. Чекали на Боже покарання за гріхи, лунали заклики проповідників покаятися, відвідати Святу Землю і

завдяки цьому релігійному подвигу досягти спасіння. Тому люди почали вірити в те, що захоплення багатств Сходу — справа, яку Бог навіть заохочує.

Католицька церква відіграла значну роль у підготовці Хрестових походів, давши їм не тільки гасла і благословіння, а й моральну і психологічну і навіть матеріальну підтримку.

Невдовзі християнська церква отримала привід стати на захист святих місць. 1055 року тюрки-сельджуки захопили Багдад, завдали поразки Візантії біля Манцикерті (1071), захопили Сирію і Палестину з Єрусалимом, де були головні християнські святині. Це ускладнило відвідування святих місць. Візантійський імператор Олексій I Комнін звернувся до Папи Римського з проханням по допомогу.

Протистояння Сходу і Заходу вийшло на новий рівень. Або Захід врятує себе, або європейські цінності будуть знищені принципами життя Сходу. Керівництво католицької церкви вирішило організувати похід прихильників християнства на захист Гробу Господнього під «невірних» мусульман. Католицька церква переконала майбутніх учасників Хрестових походів, що їхній героїзм буде винагороджений Богом прощенням всіх їхніх земних гріхів.

Хрестові походи на Схід тривали майже двісті років — з кінця XI до останньої третини XIII ст. Їхня назва походила від воїнства, яке, споряджаючись воювати проти мусульман, прикріплювали до одягу — на груди або плечі — червоний хрест із тканини, що символізував релігійні поклики, цілі і наміри: звільнити від влади іновірців Палестину, в уявленнях християн — Святу землю, бо там, за євангельськими розповідями, народився, жив і був розп'ятий Ісус Христос, засновник християнської релігії.

1095 року у Клермоні, в Середній Франції, відбувся церковний собор, на якому Папа Римський Урбан II закликав вирушити у Хрестовий

похід за «звільнення Гробу Господнього». Проте він не забув сказати про велику здобич, яка чекала на визволителів.

Робота з термінами та поняттями:

Хрестові походи — організований і підтриманий католицькою церквою масовий військовий рух XI — XIII століть, що здійснювався під гаслом «Визволення від мусульман Гробу Господнього».

Основним напрямком Хрестових походів стала ***Свята земля*** — так у Середні віки називалася Палестина, де розташовано Єрусалим.

Робота з документами.

Постанова Клермонського собору про Хрестовий похід (1095).

Всякому, хто тільки заради обітничі, а не заради здобуття грошей і пошани піде в Єрусалим для звільнення Божої церкви, ця путь буде визнаватися за цілковите покаяння.

З промови папи Урбана II на Клермонському соборі (1095). Всім, хто йдуть туди, у разі їхньої смерті на суші чи на морі, чи в бою з поганцями віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, хто йдуть як уповноважені Бога.

Запитання і завдання до документів:

- ✓ Якою була основна ідея заклику Урбана II і Клермонського собору?
- ✓ Як середньовічні автори називають мусульман?
- ✓ Уявіть, що ви присутні під час промови Урбана II і розкажіть, як би ви вчинили за таких умов.

Всі стани західноєвропейського суспільства були зацікавлені в походах.

Робота з таблицею. Проаналізуйте причини участі населення у Хрестових походах і дайте відповіді на запитання.

Головна причина походів:

- Релігійний запал і прагнення здобути вічне спасіння.
- Багатства, які учасники походів мріяли здобути в Єрусалимі.

<i>Учасники Хрестових походів</i>	<i>Причини участі у Хрестових походах</i>
Католицька церква	Поширити свій вплив на Сході, на території Східної Римської імперії
Феодали	Середнє та дрібне лицарство мало на меті отримати землі і багатства на захоплених землях
Лицарі	Підвищення свого соціального статусу, здобути славу та поліпшення свого матеріального становища
Купці	Посилення впливу на середземноморську торгівлю
Селяни	Прагнення вирватися із тенетів бідності, жебракування та голоду

Запитання

- Знайдіть спільні та відмінні чинники участі у Хрестових походах у різних верств населення.
- Як, на ваш розсуд, чим були зумовлені причини участі у Хрестових походах кожного з соціальних станів?
- Яку роль відігравала католицька церква у визначенні необхідності участі різних станів населення у Хрестових походах?

2) Перший хрестовий похід

3) Четвертий хрестовий похід

Опрацюйте матеріали підручника та інших інформаційних ресурсів у мережі Інтернет та підготуйте стислу довідку про Перший та Четвертий Хрестові походи у вигляді таблиці.

Орієнтовний вигляд таблиці

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>	<i>Учасники</i>	<i>Основні наслідки</i>

Робота з картою:

- Покажіть на карті напрямки Першого Хрестового походу: звідки він почався, територіями яких європейських держав пройшли рицарі?
- Як хрестоносці дісталися Святих місць?
- Знайдіть і назвіть держави, утворені хрестоносцями.

Визначте особливості їх місцерозташування.

Робота з документами

1) Анонім. Діяння франків та інших єрусалимців

«Діяння франків...» – одна з найважливіших хронік Першого Хрестового походу.

Про похід і загибель ополчення Петра Пустинника. ...А самі християни поводитися негідно, бо руйнували й підпалювали палаци в передмістях, розтягали свинець, яким були вкриті церкви, і продавали його грекам,... чинили зло, підпалювали й спустошували церкви.

2) Фульхерій Шартрський. Єрусалимська історія.

Фульхерій Шартрський – французький священник, хроніст I Хрестового походу.

Облога і здобуття Єрусалима хрестоносцями. Після того як франки... побачили, що важко здобути Єрусалим, вожді вирішили зробити дерев'яні драбини, щоб, зійшовши по них на самий верх стіни, з Божою допомогою здобути рішучим натиском місто. Коли це було зроблено..., хрестоносці з надзвичайною швидкістю атакували місто, але в не вдерлися в нього.

Приготували машини,... серед яких була облогова башта, споруджена з коротких колод... Уночі її розібраною перенесли до одного з виступів,... зібрали її швидко й поволі присунули до стіни. Проте сарацини, захищаючись, чинили опір - поливали їх киплячою олією, пекли запаленими факелами башту й рицарів, що були в ній. Франки все самовідданіше стали битися й таранами проламали стіну.

... Незабаром франки велично вступили в місто — опівдні в п'ятницю, в день, коли Христос визволив увесь світ. ... Не було місця, де б не били сарацинів. У... Соломоновому храмі зарізали майже десять тисяч людей... Не зглянулися ні на жінок ні на малят. ... І після того великого кровопролиття хрестоносці заходили в домівки городян, захоплюючи все, що там бачили. Стало звичаєм: кожний, хто входив у будинок першим, — був він багатий чи бідний, — володів будинком і всім, що в ньому було, як власним.

Запитання і завдання до документів:

- ✓ Яку зброю використовували рицарі, щоб здобути Єрусалим? Як захищалися сарацини?
- ✓ Як середньовічні історики називали європейців-християн та мусульман?
- ✓ Як середньовічні автори оцінюють поведінку рицарів?
- ✓ Висловіть своє судження про об'єктивність середньовічних авторів в оцінці поведінки хрестоносців.

Розповідь вчителя. Після здобуття Єрусалиму хрестоносцями мету Першого Хрестового походу було досягнуто: у звільненому від турків Єрусалимі хрестоносці прихилили коліна біля храму Гробу Господнього.

Радісна звістка про взяття Єрусалима облетіла всю Європу. Рицарів прославляли як мужніх і безстрашних героїв, а їхній приклад надихав нових учасників до походів. На захоплених територіях хрестоносці утворили чотири держави. Найвпливовішою серед них було королівство Єрусалимське, у якому запанували феодальні порядки. Населення не бажало підкорятися рицарям, тому їхня влада не була міцною. Незабаром французькі й німецькі феодали були розгромлені турками-сельджуками.

Однією з найбільш трагічних подій періоду Хрестових походів став штурм і захоплення Константинополя, здійснений під час Четвертого Хрестового походу. Після перемоги рицарі вирішили не йти на Єрусалим, а залишитися на території Візантії, створивши свою державу — Латинську імперію, що проіснувала майже 50 років. Серед хрестоносців, які брали участь у цьому поході, більшість була французами, саме відтоді на Сході усіх європейців називали франками. Розгром Константинополя призвів до такого занепаду Візантії, від якого вона вже не оговталася. Ці події, на думку багатьох істориків, остаточно закріпили розкол християнства на західне (католицьке) і східне (православне).

Візантійський історик про пограбування хрестоносцями Константинополя – ст. 98 підручника

4. Духовно-рицарські ордени

Запитання до ілюстрацій: Як озброєні воїни? Що свідчить про їхню готовність захищати віру Христову?

Вправа «Виправ помилку». Діти звертають увагу на текст, який заздалегідь готуємо на дошці. Прочитавши мовчки текст пункту 4, учні мають знайти та виправити помилки в запропонованому тексті.

Початок духовно-рицарським орденам, що у XII-XIII ст. виникли на Сході, поклали **походи вікінгів** (*Хрестові походи*). Ці ордени стали втіленням двох середньовічних ідеалів: чернечого і **феодалного** (*рицарського*). Вони мали послужити святій справі — звільненню від мусульман і збереженню Святих місць в **Ізраїлі** (*Палестині*) й захисту паломників від «невірних». Найпомітніший слід в історії залишили духовно-рицарські ордени госпітальєрів, тамплієрів і **францисканців** (*тевтонців*). Рицарі ордену **домініканців** (*госпітальєрів*) уважались одними з найкращих воїнів у Європі. Назва «госпітальєри» походить від госпіталю й церкви Св. Іоанна Хрестителя, де його було створено. Називається ще **Критським** (*Мальтійським*) орденом.

Орден тамплієрів — захисник паломників, великий банкір і кредитор європейських королів. Назва «тамплієри» походить від слова «тампль» (храм) — Храма Гробу Господнього, де служили рицарі.

Тамплієри (*Тевтонці*) брали участь у «німецькому наступі на Схід», боролися проти язичників і намагалися навернути їх у християнство.

V. Систематизація та узагальнення вивченого

- Назвіть причини Хрестових походів.
- Чи збігалися вони з виголошеними католицькою церквою?

Робота з хмарою тегів.

Учні по черзі дають визначення поняттям, зображеним на екрані.

Хронологічні задачі

- ✓ Визначте, скільки років минуло від Верденської змови до виступу Папи Урбана II у Клермоні. ($1095-843=252$)
- ✓ Підрахуйте, скільки часу минуло від початку Першого Хрестового походу до наших днів ($2016-1096=920$)

VI. Домашнє завдання. Опрацювати параграф 13 та завдання до нього. Підготувати додаткову інформацію про відомих історичних діячів-учасників Хрестових походів.